इतिहासकार गिबन याने 'डिक्लाईन ॲन्ड फेल ऑफ द रोमन एम्पायर' या ग्रंथनिर्मितीची कथा आपल्या आत्मचरित्रात सांगितली आहे. '१५ ऑक्टोबर १७६४ या दिवशी मी रोम शहरातील भग्न अवशेषांजवळ बसलो होतो. या शहराचा उदयास्त आपण लिहावा अशी कल्पना तेव्हा सुचली.' हळूहळू आराखडा तयार होत गेला. इतिहास ग्रंथांचा फडशा पाडला, पण चार वर्षे काही त्यावर लेखन करता आले नाही. थोडेसे लिहून झाले की, वाटायचे यापेक्षा उत्तम हवे. अखेर बारा वर्षांनी म्हणजे १७७६ मध्ये पहिला खंड लिहून झाला! पुढे बारा वर्षांनंतर सर्व खंड पूर्ण झाले. लेखकाचे आत्मचरित्र अशाप्रकारे वेगळे असते.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दुर्मिळ चरित्रे / आत्मचरित्रे यांची दखल घेऊन हे लेखन केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर चरित्रे/आत्मचरित्रे पुष्कळ प्रमाणात प्रकाशित झाली. आधुनिक काळातही अच्युत गोडबोले यांच्या 'मुसाफिर' या आत्मकथनास प्रचंड प्रतिसाद मिळाल्याचे दिसते. १९५० नंतरची बहुतेक चरित्रे / आत्मचरित्रे वाचायला मिळतात, परंतु मराठीच्या गद्यलेखनाच्या आरंभकाळात प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांवर एक नजर टाकून त्यांचा परिचय देण्याचा प्रयत्न केला आहे. याचा अभ्यासासाठी उपयोग निश्चितच होईल अशी खात्री आहे.

अभ्यासासाठी :

१. चरित्र-आत्मचरित्र - प्रा. अ. म. जोशी (१९५६)

२. आत्मचरित्र मीमांसा - प्रा. आनंद यादव (१९९०)

- अरविन्द दोडे
शालन भोईर वाडी, खोपट,
साहिल हॉस्पिटलजवळ,
ठाणे (प.).४०० ६०१
भ्रमणध्वनी : ९८१९१९५५९२

•••

(पृष्ठ क्र. २२ वरून **- गुप्तकालीन भारत : प्राचीन भारतातील 'सुवर्णयुग'**)

सं-रचनेमुळे मौर्यांच्या तुलनेत गुप्त सम्राटांच्या प्रशासकीय अधिकाऱ्यांची संख्या कमी होती असे निरीक्षण काही अभ्यासकांनी मांडले आहे. त्याचप्रमाणे गुप्तांच्या प्रशासनाचे अजून एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे प्रशासनाच्या विकेंद्रिकरणाचे तत्त्व हे होय. गुप्तांच्या साम्राज्याची सं-रचना मौर्यांच्या साम्राज्यापेक्षा थोडी वेगळी असल्यामुळे त्यांना मौर्यांप्रमाणे विस्तृत व मोठ्या प्रमाणात नोकरशाही बाळगण्याची आवश्यकता नसल्याचे मत अनेकांनी मांडले आहे. भारतीय राजकीय प्रणालींतील गुप्तपूर्व काळातील काही परंपरा व गुप्तांनंतरच्या परंपरा यांच्यातील दुवा वा सुवर्णमध्य म्हणजे गुप्तकालीन प्रशासन व्यवस्था होती असे म्हणणे वावगे ठरू नये. गुप्तांनी आपल्या पूर्वीच्या काळात अस्तित्वात असलेल्या अनेक प्रशासकीय परंपरा व तत्त्वे तर स्विकारलीच परंतु त्याचसोबत अनेक नवीन परंपरा, तत्त्वे व पद्धतीसुद्धा अंगीकारल्या असे म्हणणे सयुक्तीक ठरेल. गुप्तांनी त्यांच्या काळात प्रशासनात आणलेल्या वा अंगिकारलेल्या सुधारणा भविष्यात देखील अनेक शासकांनी व राजांनी स्विकारलेल्या असल्याचे निदर्शनास येते. त्यामुळेच मध्ययुगीन काळाच्या सुरुवातीस भारतातील विविध भागांमध्ये जी प्रशासकीय प्रणाली तेथील तत्सम शासकांनी वा राजांनी स्विकारलेली होती त्याची पाळेमुळे गुप्तकालीन प्रशासन व्यवस्थेत सापडतात अशा आशयाचे मत काही अभ्यासकांनी मांडले आहे.
क्रमशः

- सहा. प्राध्यापक सुभाष गं. शिंदे
उपप्राचार्य व इतिहासविभाग प्रमुख
जोशी-बेडेकर महाविद्यालय, ठाणे.
भ्रमणध्वनी : ९८२०३२८२२६
Email :subhashinscotland@gmail.com

•••

जर रहस्य जतन केलेत तर ते तुमचा गुलाम बनते, जर उघडे केलेत तर ते तुमच्या डोक्यावर बसते. - अरेबियन म्हण.